

**SÖZLEŞMELİ DOMATES YETİŞTİRİCİLİĞİNDE ÜRETİCİ-SANAYİ İLİŞKİSİ
(TOKAT İLİ ÖRNEĞİ)**

Yaşar AKÇAY¹

Murat SAYILI²

Meral UZUNÖZ³

Kemal ESENGÜN³

1. GİRİŞ

Türkiye’de tarım sektörü, ülke ekonomisindeki oransal payının azalmasına rağmen, mevcut nüfusun beslenmesi, gelişen sanayiye girdi sağlaması, sanayi ürünlerine talep oluşturması, ihracat yolu ile döviz temin edilmesi gibi katkılarıyla milli ekonomi içindeki önemini korumaktadır.

Ekolojik yapısının uygunluğu nedeniyle Türkiye, önemli bir tarımsal potansiyele sahiptir. Bu potansiyelin değerlendirilmesinde ise gıda sanayiinin önemli bir işlevi bulunmaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra küçük ölçekli imalathanelerden oluşan gıda sanayiine yönelik ilk büyük yatırım olarak şeker fabrikalarının kurulması, sözleşmeli üretimin başlangıcı olmuş ve daha sonra tarıma dayalı sanayiinin gelişmesi ile birlikte bu sistem diğer bir çok ürün türünde de uygulama alanı bulmuştur.

Sözleşmeli domates yetiştiriciliğinin yapıldığı ve her geçen gün üreticiler tarafından daha çok benimsenmeye başlanan yörelerden biri de Tokat ilidir. İldeki sebze işleme sanayiinin gelişmesi ile birlikte sözleşmeli yetiştiricilik modeli uygulamalarına başlanılmış durumdadır.

Bu araştırmanın amacı; araştırma bölgesinde sebze işleme sanayiinde faaliyet gösteren işletmenin (1 adet) sözleşmeli domates yetiştiriciliği uygulamaları ve karşılaştığı temel problemlerin belirlenmesi, sözleşmeli domates yetiştiriciliği yapan üreticilerin uygulamada karşılaştıkları sorunların tespiti, sözleşmeli tarım uygulamasına katılmayan işletme (3 adet) ve üreticilerin kararlarına etki eden faktörlerin tespiti ve sözleşmeli tarım uygulamasının gelişimine yönelik önerilerin ortaya konulmasıdır.

2. MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmanın esas materyalini, Tokat ilinde sebze işleme sanayiinde faaliyet gösteren toplam 4 adet işletme ile birlikte sözleşmeli domates üretimi yapan toplam 74 adet ve sözleşmesiz tarım yapan 68 adet üretici ile görüşme sonucu doldurulan anket formlarından elde edilen veriler oluşturmaktadır. Anket uygulamasında işletmelerin tespitinde tam sayım, üreticilere yönelik örnek hacminin tespitinde ise Basit Tesadüfi Örnekleme Yöntemi (Çiçek ve Erkan, 1996) kullanılmıştır. Ayrıca konu ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalardan da ikincil veri olarak geniş ölçüde yararlanılmıştır.

İşletmelere ve üreticilere yönelik anket uygulaması Mart 2000 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

3. TÜRKİYE’DE SÖZLEŞMELİ TARIM UYGULAMASI

3.1. Sözleşmeli Tarımın Tanımı, Önemi ve Avantajları

Sözleşmeli tarım, alıcı ve üretici arasında söz konusu ürünün ekimi, dikimi yada yetiştirilmesinden önce yapılan, üreticinin belli bir ekiliş alanı ve belli bir üretimi taahhüt ettiğini, bunun karşılığı olarak alıcının ilgili

¹ Yard.Doç.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, TOKAT

² Arş.Gör., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, TOKAT

³ Prof.Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, TOKAT

alandan elde edilecek ürünü belli bir fiyat üzerinden almayı garanti ettiğini belirten yazılı bir sözleşmedir (Konak ve Abay, 1990). Sözleşme belgesinde birisi ürünü alacak, diğeri söz konusu üretimi gerçekleştirecek olan iki taraf yer almaktadır. Adı geçen iki tarafın imzaladığı sözleşmede üretici, belirli bir genişlikte arazisini bu ürüne tahsis edeceğini veya belirli miktarda ürünü üreteceğini ve ürettiği ürünü alıcıya teslim edeceğini, alıcı ise ürünü satın alacağını ve belirlenen bir fiyatı ödeyeceğini taahhüt etmektedir (Ergün ve Karalar, 1996).

Sözleşmeli tarımı doğuran nedenleri şu şekilde sıralamak mümkündür (Rehber, 1997):

a) Sözleşmeli tarım gibi entegrasyon hareketlerinin en önemli itici güçlerinden birisi tüketici pazarındaki gelişmelerdir. Tüketicinin daha bilinçli hale gelmesi, oluşan talebin sürekli karşılanabilmesi, kaliteli ve istenen miktarda üretim, sözleşmeli tarım için ana nedenlerden biridir.

b) Günümüzde üretim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler bir gerçektir. Sözleşmeli tarım, yeni üretim tekniklerinin uygulama alanına hızlı bir şekilde aktarılmasının yolu olarak görülmektedir.

c) İşleme sanayiinde sabit yatırım masrafları gerekmektedir. Böyle bir yapıda üretim dalgalanmaları işletmeleri olumsuz yönde etkileyecektir. Özellikle hammadde sağlanmasındaki dalgalanma bunda önemli bir rol oynayacaktır. Sürekli, istenen miktar ve kalitede girdi sağlamanın en etkin yolu ise sözleşmeli tarımdır.

d) Tarımsal faaliyet çok sayıdaki, küçük ünitelerde (tarım işletmesi) yürütülmektedir. Bu birimlerde sermaye ve yönetim açısından önemli eksiklikler bulunmaktadır. Bu eksikleri giderme ihtiyacı da sözleşmeli tarımın gerçekleştirilmesi için ana nedenlerden birisi olarak kabul edilmektedir.

e) Bunlara ek olarak riskin azaltılması, maliyetinin düşürülmesi, yönetim şeklinin iyileştirilmesi, pazarlık gücü kazanılması, pazarın iyileştirilmesi, uygun girdi sağlanması, yeni teknolojilerin adaptasyonu ve geliştirilmesi, sermaye temini gibi faktörler de sıralanabilir.

Dünyada, gelişmiş ülkelerde olduğu kadar gelişmekte olan ülkelerde de geniş bir uygulama alanı bulan sözleşmeli tarım, gerek üretici ve gerekse alıcı kurum açısından çeşitli risklere karşı avantaj sağlamaktadır (Ceylan, 1998).

Tarımda pazar riskinin kontrol edilebilmesi veya azaltılabilmesi amacıyla, sözleşmeli yetiştiricilik modellerinden etkin bir araç olarak faydalanılmaktadır. Bu sistemde risk, alıcı veya işleyici firma ile üretici arasında paylaşılmaktadır. Alıcı firma, ürünün pazarlama riskini ve üretici de üretim riskini yüklenmektedir (Gündüz ve Tanrıvermiş, 1994).

Sözleşmeli tarımın giderek yaygınlaşmasının ekonomik gerekçelerinden biri de, risk yönetimi yoluyla etkinliğin artırılması gereksinimidir (Kelley, 1994).

Tarım ürünleri işleme sanayiinde yer alan veya ticaretini yapan alıcıların en önemli sorunlarından biri hammadde teminindeki risktir. Alıcının sahip olduğu işleme tesislerinin tüm yıl boyunca normal veya tam kapasite ile çalışabilmesi, istenen kalite ve miktarda hammaddenin teminindeki belirsizliğin giderilebilmesi ile doğru orantılıdır. İstenen kalite ve miktarda tarım ürününün üretim dönemi başında güvence altına alınması ile alıcı kar beklentisini sürdürebilir. Hammadde olarak kullanılan tarım ürününün istenilen özelliklere sahip olması, daha bu ürünün yetiştirilmesi aşamasında taraflar arasında teknik düzeyde bir işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Bu işbirliği de alıcının girdi temini, bilgilendirme ve diğeri hizmetler gibi konularda üreticilere destek olması yoluyla sağlanır.

Diğeri yandan, özellikle küçük üreticiler için en önemli sınırlılıklar; üretim vasıtalarının temini ve pazarda yer alabilmektedir. Her iki unsur açısından da etkin olabilmek için üreticilerin; kredi, teknik yardım ve girdi temini konularında destek sağlayan ve ürünlerini pazarlayabilmeleri için risk ve belirsizlikleri azaltan

mekanizmalara ihtiyaçları vardır. Sözleşmeli tarım; kredi, teknik bilgi ve pazar bilgileri konularında üreticileri desteklemek açısından başarılı bir uygulamadır. Bu uygulama ile üreticiler, daha yüksek üretim değerine sahip ürünlerin yetiştirilmesi yoluyla gelirlerini artırma olanağına kavuşurlar (Minnot and Abbot, 1993). Ayrıca üretimi yapılan ürünler için sağlanan alım garantisi, özellikle pazar ekonomisi koşullarında, üretici açısından sözleşmeli tarımın en önemli avantajlarından birisidir (Martinez and Reed, 1996).

Üreticiler, kooperatiflerle veya sanayi işletmeleri ile sözleşme yapabilirler. Ayrıca işleme tesisleri bulunmayan kooperatifler de sanayicilerle sözleşme yapabilirler. Sanayi, belirli cins, miktar ve kalitedeki ürünlerin belirli sayıdaki çiftçilerce üretilmesini isteyebilir. Bireysel üreticiler veya üretici örgütleri ile örgütlenmiş veya örgütlenmemiş alıcı firmalar arasında yapılabilecek iki tip sözleşme vardır (Özçelik ve ark., 1999). Bunlar; üretim faaliyetine başlamadan önce yapılan sözleşmeler, ve hasat devresinde yapılan sözleşmelerdir. Üretim faaliyetine başlamadan önce yapılan sözleşme ile çiftçi belirli bir miktar ürünü üretme sorumluluğunu üstlenir. Üreticinin bu sistemde sadece üretim riski ve alıcı firmanın ise satış riski vardır. Hasat anlaşmaları, genellikle üretim faaliyeti dönemi içinde ve hasattan önce yapılır. Bu sistem çoğunlukla yaş sebze ve meyvelerde tercih edilir. Bu modelde alıcı, üreticiden hasat işlerini devralır. Meyvelerde ağaçların zarar görebilme riski bulunmasına karşın, hasat düzenli ve sağlıklı yapıldığından tüketiciler için bazı avantajları vardır. Ayrıca üreticilerin sorumlulukları da azalır (Vural, 1993).

Sözleşmeli tarımın yararlarına karşın, üreticilerin bireysel davranış özgürlüğünün kısılması, alternatiflerin olmaması durumunda sanayicinin monopol davranış içinde üreticilere karşı güçlü duruma geçmesi, serbest pazar işleyişinin aksaması gibi sözleşmeli tarıma yöneltilen olumsuz eleştiriler de söz konusudur (Rehber, 1996).

3.2. Sözleşmeli Tarımın Yasal Durumu

Türkiye’de sözleşmeli tarım, Borçlar Kanunu’nda belirlenen, tarafların yasalara aykırı olmamak koşulu ile sözleşme yapmakta serbest oldukları hükmüne dayanmaktadır. Bu maddede sözleşme kavramı yüzeysel ve esnek bir şekilde düzenlenmiştir. Bu düzenleme genel olarak tüm sözleşme tiplerine uygulanabilecek olan çerçeve bir hüküm niteliğindedir. Bu hükmeye dayanmayan sözleşmeler geçerli olmamaktadır. Ancak taraflar isterlerse, unsurları, hüküm ve sonuçları veya tipleri Borçlar Kanunu’nun 181 ve devamındaki maddelerinde düzenlenmiş olan tip sözleşmelerden birine uygun olarak bir sözleşme yapabilirler. Bu durumda da yapılan sözleşmeler yine Borçlar Kanunu’nun 1. maddesine aykırı olmamak koşulu ile “kendine özgü yapısı olan sözleşmeler” niteliğindeki satış, vekalet ve hizmet sözleşmesi, karma sözleşmeler ve bileşik sözleşmeler olabilecektir (Aral, 1997). Bu tip sözleşmelerin yapısal durumunda, bu sözleşme ile ilgili anlaşmazlıkların çözümünde, söz konusu sözleşmeler ile ilgili hükümler uygulanır.

Türkiye’de sözleşmeli tarımın yasal yönü ile ilgili özel bir tebliğ de düzenlenerek yürürlüğe girmiş bulunmaktadır. Yakın zamana kadar ürünler itibariyle geliştirilmiş tip sözleşmeler alıcı ve işleyici firmalar tarafından hazırlanmış ve sözleşmelerin içerikleri de çoğu kez kontrolden uzak kalmıştır. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’nca, tarımda verim ve kalitenin artırılması, standartlara uygun ürünlerin üretilmesi, planlı ve istikrarlı üretim yapılması ve yeni teknoloji ve bilgilerin tarım kesimine aktarılarak uygulanmasına imkan sağlanması amacıyla 30 Haziran 1996 tarihinde 22682 sayılı Resmi Gazetede “Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği İle İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ” yayınlanmıştır. Tebliğ ile sözleşmede yer alması gereken koşullar, muhtemel satış fiyatının saptanması, ödeme, tazminat gibi konular düzenlenmiştir. Konu ile ilgili Tebliğ,

sözleşmeli üretimin yaygın olarak uygulandığı broiler, süt ve besi sığırcılığı, yumurta tavukçuluğu gibi önemli tarımsal faaliyetler dikkate alınmadan, genellikle bitkisel üretim faaliyetleri göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Ayrıca sözleşmeli üretimde alıcı ve üretici arasında sözleşmeler hem üretim, hem de satış sözleşmesi niteliğindedir. Tebliğde sözleşmeli üretimin daha çok satış sözleşmesi niteliği ele alınmıştır. Tarım ile sanayi ve ticaret birimleri arasında yapılan sözleşmeli üretimde hem üretim, hem de satış fonksiyonları genellikle birlikte düzenlenmekte ve bu bakımdan karma bir sözleşme tipi ortaya çıkmaktadır.

Bununla birlikte tebliğde, sözleşme ile ilgili uyumsuzluk sorunları çözümlenmeden ürünün üçüncü kişilere satılmayacağı, üreticilerin alıcılardan ve alıcıların üreticilerden tazminat talep edemeyeceği, tarafların sözleşmede belirtilen koşullardan herhangi birine uymamaları halinde durum tespit edilerek sözleşmenin tek tarafı olarak feshedilebilmesinin mümkün olduğu, sözleşmelerin iki taraf arasında onaylandıktan sonra tekrar Noterde onaylatılması ve masraflarının üreticilere ödenmesi gerektiği, prim sistemine sözleşmede hiç değinilmemesi gibi hususlar yer almakta, ancak bu durum bir çok problemlere neden olabilmektedir.

Tebliğin yürürlüğe konulması ile sözleşmeli tarımın yasal açıdan karşı karşıya kaldığı bir çok belirsizlik ortadan kaldırılmıştır. Tebliğin yaptırım gücünün zayıflığı ve uygulamada sağlayacağı yararlar tartışılabilir olsa da, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın konu ile ilgilenmesi, İl ve İlçe Müdürlüklerinin konuya taraf olmaları önemli bir gelişme olmuştur. Bu Tebliğ ile ülkede sözleşmeli tarım uygulamalarını disipline etmek, uygulamanın yaygınlaştırılmasını sağlamak ve bu alandaki boşluğu gidermek amaçlanmıştır. Ancak, tebliğin ülke genelindeki uygulayıcı kuruluşlarca hemen hemen hiç dikkate alınmadığı ve tarım kuruluşları ile üretici örgütlerinin de yeterince konu ile ilgilenmediklerinin saptanması üzerine Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, uygulayıcı kuruluşlardan aldığı görüşlere göre tebliği yenileme çalışmalarını tamamlamış ve 1 Ağustos 1998'de 16 no'lu "Sözleşmeli Tarımsal Ürün Yetiştiriciliği İle İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ" yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Tebliğin yürürlüğe girmesinden önce akdedilmiş sözleşmeler için tebliğ hükümleri uygulanmayacaktır.

Bu tebliğ ile 1996 tarihli tebliğde yapılan değişiklikler ile bir anlamda sözleşmeli tarım yaptıran firmaların yöneticilerince söz konusu tebliğin uygulanmasını sınırladığı belirtilen bir çok husus yeniden düzenlenmiştir. Bunlardan firmalarca sağlanan girdilere enflasyon nedeniyle faiz uygulanması, tohum üretiminde tecrit mesafesi bırakılması dışındaki tüm değişiklikler gerçekleştirilerek, firmalarca söz konusu tebliğ hükümlerinin uygulanabilirliği artırılmıştır. Ancak sözleşmeli üretimde alıcı ve üretici olmak üzere iki önemli taraf olduğu bir ölçüde ihmal edilmiş, yapılan düzenlemeler ile çoğunlukla üreticilerin mevcut uygulamalardan kaynaklanan bir çok sorunları çözümlenememiştir. Burada alıcı firmaların çok organize biçimde oluşturdukları baskı gruplarının yeni yapılan düzenlemelerde aktif rol alması ve üretici örgütlerinin konuya yeterince taraf olmamalarının önemli etkisinin olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle yeni Tebliğ de ülke genelindeki bütün sözleşmeli üretim faaliyetlerinde uygulanabilecek tip sözleşme niteliğini tam olarak taşımamaktadır (Özçelik ve ark., 1999).

4. SANAYİ TİPİ DOMATES ÜRETİMİNİN ÜLKE EKONOMİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Türkiye'de bütün bölgelerde domates tarımı yapılabilmekte ve ağırlıklı olarak taze tüketime yönelik üretim söz konusu olmaktadır. Üretilen domatesin %25-30'u işlenmektedir. Üretimin %75-80'i Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde yapılmaktadır. İklimin bu bölgelerde uygun olması nedeniyle domates üretimi bu bölgelerde yoğunlaşmıştır. Akdeniz bölgesinde yetiştirilen domates ise kısmen taze, kısmen de işleme sanayiine yöneliktir. Marmara bölgesi ise, gerek iklim koşullarının uygun olması ve gerekse domates işleme sanayiinin bu

bölgede yaygın olması nedeniyle son yıllarda yoğun sanayi domatesi tarımının yapıldığı bir bölge olmuştur. Bu bölgenin sanayi tipi domates üretimindeki payı %59 kadardır.

Türkiye’de ilk domates salçası işleme tesisi 1955’te Bursa’da kurulmuştur. Modern anlamda salça üretimi 1967 yılında başlamış, zamanla büyük kapasiteli tesisler kurulmuş ve domates salçası üretimi sürekli bir gelişme göstererek, üretim kapasiteleri artmıştır. 1970’lere kadar sınırlı iç talebe yönelik olan sanayi bu tarihlerden sonra iç ve dış pazarlarda talebin artması ve devletin gıda sanayiine verdiği teşviklerle gelişmiş ve büyük işleme kapasiteli tesisler kurulmuştur (Budak, 1998). 1970’li yıllardan itibaren ihracat olanaklarına bağlı olarak üretici ile sözleşme yaparak hammadde sağlayan ve modern teknolojik yöntemler ile çalışan işletmelerin faaliyete geçmesi ile salça üretimi önemli bir düzeye ulaşmıştır (Rehber, 1997). Salça sanayiinde 42 fabrika ve 390 000 ton/yıl kurulu kapasite bulunmakta olup, kapasite kullanım oranı %80-85 düzeyindedir. Domates salçası üretimi ise 228 tonu bulmuştur (Türkey, 1997). Başta Japonya ve Almanya olmak üzere 85’in üzerindeki ülkeye ihracat yapılmakta olup ihracat miktarı 148 847 tona ulaşmıştır. Türkiye’nin domates salçası ithalatı ise 87 tondur (Türkey, 1998). Bu tesislerde ağırlıklı olarak domates salçası üretilmekle birlikte, bunun yanında diğer konserve, reçel ve marmelat mamulleri de üretilmektedir. Sektörde kurulu kapasitenin büyük bir kısmı özel sektöre aittir (Özçelik ve ark., 1999).

5. ARAŞTIRMA BULGULARI

5.1. Araştırma Bölgesinde Sözleşmeli Domates Üretimi Yaptıran İşletmenin Sözleşmeli Tarım

Uygulaması ve Uygulamada Karşılaştığı Sorunlar

Tokat ilinde 4 adet sebze işleme tesisi vardır. Bu kuruluşlardan sadece 1 tanesi sözleşmeli tarım uygulamaktadır. Sözleşmeli tarım yapan işletme, 1972 yılında kurulmuştur ve kuruluş alanı 12 000 m² kapalı, 98 000 m² açık olmak üzere toplam 110 000 m² olup, domates salçası ve kuşburnu marmeladı üretmektedir. Bu üretimlerin yapılmadığı zamanlarda plastik-poşet yapma ünitesi çalıştırılmaktadır.

İşletme bölgede (Niksar ve Erbaa ilçelerinde) 1999 yılında 23 adet köyde 400 adet çiftçi ile 4 000 da alanda sözleşmeli domates üretimi yapmıştır. Sözleşmeli tarıma 1974 yılında domates, biber, turşuluk salatalık ve turşuluk bamyaya ile başlayan işletme, günümüzde sadece domates ile sözleşmeli tarıma devam etmektedir.

İşletme ile çiftçiler arasında domates üretiminde yapılan sözleşmenin kesin şartlarına göre;

a) Çiftçi domates ekimini yapacağı araziye kesin koordinatları ile fabrikaya bildirecek ve o araziye şirketin vermiş olduğu tohum haricinde başka bir cins domates ekmeyecektir. Başka bir domates tohumunun ekiminin yapıldığı belirlenirse, sözleşme şirket tarafından tek taraflı iptal edilir ve tüm hükümler geçersiz sayılır,

b) Tahmini ton tarlada konacak, tahmin fazlasını fabrika gerekirse almayacaktır,

c) En az teslimat 20 ton olmak üzere, yörede minimum verim 1 da araziye firesiz 3 ton domates olarak kabul edilecek ve ona göre senet alınacaktır. Sözleşmede kabul edilen fiyat 1 dekara firesiz 3 tonu bağlayacaktır. Fazla üretimde fabrika çiftçiye farklı fiyat uygulamakta serbesttir. Fazla taahhüt edilen ton domatesin teslim edilmemesi halinde eksik olan kısmı taahhüt fiyatından fabrikaya zararın tazmini için çiftçi tarafından ödenecektir. Ödenmemesi halinde fabrika senedi icra yoluyla tahsil edecektir,

d) Dolu, sel, fırtına, hastalık gibi elde olmayan sebeplerden dolayı meydana gelebilecek verim düşmelerinden şirket sorumlu değildir. Bu durumda şirket çiftçilere herhangi bir ceza uygulamayacaktır,

e) Şirket verimi yüksek, salçalık kalitesi iyi tohum getirerek çiftçiye dağıtacak ve fiyatını çiftçinin en son domates ödemesinden tahsil edecektir. Tohum alıp da ekmeyerek, başka bir amaç için kullanan çiftçilerin tohum paraları senetleri icraya verilerek tahsil edilecektir,

f) Bazı elde olmayan sebeplerden dolayı (elektrik kesintisi, makine arıza vb.) fabrikada yığılma olduğu takdirde tarlada kızaran domateslerin durumuna göre tesellüm kağıdı verilecektir,

g) Şirket ile sözleşme yapan çiftçiler, başka bir çiftçinin domatesini kendi üzerine yatırdığı Şirketin elemanları tarafından tespit edilmesi halinde sözleşme iptal edilecektir.

Yeterli sayıda çiftçi ile sözleşme yapıldığını belirten işletme yetkilileri, sözleşmeli tarım uygulamasının nedeni olarak, daha uygun fiyat ile kaliteli ve sürekli sanayi tipi domates teminini göstermişlerdir. Salça üretiminde domatesin cinsinin önemli olduğu, brix'inin (ürünün içerisindeki kuru madde oranı) yüksek olması gerektiği ifade edilmiştir.

İşletme, sözleşmeli tarım uygulanan üreticileri; arazi varlığı, toprak yapısı ve verimliliği ile arazide uygulanana münavebeye göre (3 yılda bir kez aynı arazide domates üretimi yapılabilmektedir) belirlemektedir.

İşletme tarafından, üretim sürecinde üreticilere yönelik olarak sadece tohum verilmektedir. İşletmede çalışan tecrübeli elemanlar yardımı ile üretim sürecinde çiftçilere sözlü olarak teknik bilgi (gübre ve tohum kullanım miktarları gibi) verilmektedir. Ayrıca işletmenin ilde bulunan Üniversite ile de yetiştiricilik konusunda sıkı bir işbirliği bulunmaktadır. Üretim yöntemleri veya yeni teknolojilerle ilgili bilgilerin sözleşmeli çiftçilere aktarılmasında Üniversite ve Tarım İl Müdürlüğü elemanları ile birlikte ortaklaşa seminerler verilmektedir.

İşletme sözleşmeli domates yetiştiriciliğinde görülen hastalık ve zararlılarla; uygulama zorluğunun olması, arazilerin küçük ve parçalı olması, taahhüt miktarının (arazi olarak) az olması gibi nedenlerden dolayı mücadele yapmamaktadır.

Ürün alım fiyatının işletme tarafından tespitinde, Ege ve Marmara Bölgesindeki sanayi tipi domates alımı yapan fabrikaların alım fiyatları dikkate alınmaktadır. 1999 yılı itibariyle domates alım fiyatı; 20 ton taahhüt için 26 000 TL/kg, 40 ton taahhüt için 28 000 TL/kg ve 80 ton taahhüt için 30 000 TL/kg, 2000 yılı itibariyle ise 30 000 TL/kg olarak belirlenmiştir.

İşletmeye göre, sözleşme fiyatının piyasadaki ortalama fiyattan yüksek olması durumunda çiftçiler taahhüt ettikleri ürünün hepsini, düşük olması durumunda ise taahhütlerinin %50'sini teslim etmektedirler. Serbest piyasa fiyatının sözleşme fiyatından daha yüksek olması durumunda, çiftçilerin ürününü piyasaya veya başka işletmelere satışını engellemek için üreticilerden açık senet alma, bu şekilde davranan çiftçilerle ileriki yıllarda sözleşme yapmama ve ürününü almama gibi bir takım önlemler alınmaktadır. Sözleşme fiyatının serbest piyasa fiyatından daha yüksek olması durumunda, çiftçiler sözleşme dışı üretimle elde ettiği, komşu ve akrabalarından tedarik ettiği ürünleri işletmeye satmaya çalışmakta, sözleşme şartnamesinde bu şekildeki ürünlerin alınmaması belirtildiği halde yine de bu ürünler işletme tarafından satın alınmaktadır. Sözleşme yapılan üreticilerden ortalama %2'sinin ürününü işletmeye teslim etmediği, ama bu durumun mahkemelere intikal ettirilmediği ifade edilmiştir.

Anlaşmazlık veya sözleşme koşullarının ihlali durumunda gelecek yıl, o üreticilerden taahhüt alınmamaktadır. Üreticiler ile işletme arasındaki anlaşmazlıklar ikili ilişkiler içerisinde çözümlenmeye çalışılmaktadır. Bu konuda yargıya şimdiye kadar hiçbir durum intikal ettirilmemiştir.

Sözleşmede belirtilen fiyatın altında ürün alınmamakta ve 1994 yılından bu yana ürün bedeli ödemelerinde bir sorun yaşanmamaktadır. Ürün bedeli ödemeleri genellikle Eylül-Aralık ayları arasında

yapılmaktadır. İşletme tarafından 1999 yılında işlenen 12 043 334 kg domates için 352 498 975 000 TL'lik toplam ürün bedeli ödemesi yapılmıştır.

İşletme yetkilileri, çiftçi örgütleri ile çiftçiler adına görüşme yapmak ve sözleşme imzalamak veya toplu halde sözleşme yapmak yerine, çiftçilerle şahıs bazında sözleşme yapmayı tercih ettiklerini, bu sayede üreticiler ile işletme arasındaki ilişkilerin daha iyi olduğunu belirtmişlerdir.

İşletme tarafından sözleşmeli tarım yapılan üreticilere ait bazı arazilerde toprak analizi yaptırılmış, ancak bu analizler periyodik olarak tekrarlanmamaktadır. Tarımsal sulama suyunun kalitesine ilişkin herhangi bir analiz yaptırılmamış, ancak sulama suyunun kaliteli olmadığı, deterjan artıkları içerdiği ifade edilmektedir.

İşletme tarafından çiftçilere yönelik önerilen bir münavebe sistemi bulunmamaktadır.

İşletme yetkilileri sözleşmeli tarımın; ürüne pazar ve fiyat garantisi verilmesi açısından çiftçilere, bu sistem ile bölgedeki domates üretiminin ve işlenmesinin artması nedeniyle bölge ekonomisine ve salça üretimi açısından kaliteli ürünün uygun fiyat, istenilen miktar ve zamanda alınması gibi nedenlerle de işletmeye önemli katkılar sağladığını belirtmişlerdir.

İşletmede işlenen domatesin 1999 yılı itibarıyla %90'ı bölgeden sözleşmeli yetiştiricilik modeli ile sağlanmıştır. Bir miktar domates de başka bölgelerden satın alınmıştır. İşletmeye en fazla günlük 500 ton domates alınmaktadır. Ürün teslim tarihi işletme elemanlarının arazilerde yaptıkları inceleme sonucunda belirlenmektedir. İşletme bazı günlerde istenilen miktarda ürün satın alamadığından dolayı kapasitesini tam olarak kullanamamaktadır. İşletme, tam kapasite ile 65 gün çalışması halinde 5 633 ton domates salçası üretebilmektedir.

İşletmenin Ege ve Marmara bölgelerindeki fabrikalara göre karşılaştığı önemli problemleri bulunmaktadır. Tokat ilinde işletmenin çalışma süresi (yaklaşık 45 gün), batıdaki işletmelere nazaran çok kısadır. Bunun nedeni, iklim dolayısıyla bölgedeki domateslerin geç olgunlaşması ve üretim periyodunun erken tamamlanması olarak gösterilmektedir. Ayrıca işletme yetkililerine göre, bölgede üretilen domateslerin brix'leri batıda üretilen domateslere nazaran daha düşük olması nedeniyle 1 kg salça daha fazla domatesten (kg olarak) elde edilebilmektedir. Ambalaj malzemelerinin bölge dışından gelmesi nedeniyle nakliye vb. masraflardan dolayı salça üretim maliyetinin yüksek olduğu ifade edilmektedir.

5.2. Araştırma Bölgesinde Sözleşmeli Domates Üretimi Yapmayan İşletmelerin Sözleşmeli Tarıma Bakış Açıları

Bölgede sebze işleme sanayiinde faaliyet gösteren diğer 3 adet işletmeden 1 tanesi halen salça üretimi yapmakta, diğer 2 adet işletme ise daha önceki yıllarda salça üretmişler, ancak yeterli miktarda ürün bulamama nedeniyle kapasitelerinin çok altında çalıştıklarından dolayı salça ünitesini kapatmışlardır.

Salça üretimi yapan işletme 1994 yılından bu yana üretim gerçekleştirmektedir. İşletme 6 160 m² kapalı ve 5 840 m² açık olmak üzere toplam 8 000 m²'lik bir alana sahiptir. İşletmede; pekmez, domates salçası ve kuşburnu marmeladı üretilmektedir. İşletme, salça üretim faaliyetine tam olarak geçmediği için üreticilerle sözleşme yapamamakta, üreticilere pazar ve fiyat garantisi verememektedir.

Salça üretiminde kullandığı domatesin %20'sini Tokat yöresinden, %80'ini ise Samsun-Çarşamba Ovasından karşılamıştır. İşletme, 1999 yılında işlediği 1 000 ton domates için 23 milyar TL'lik bir ödeme yapmıştır. İşletmenin günlük kapasitesi 50 ton olup, ortalama bir üretim döneminde 55 gün çalışmaktadır. İşletme gelecek yıllarda sözleşmeli tarım uygulamasına geçmeyi planlamakta, bu uygulamada çiftçilerle tek tek

görüşme sonucu sözleşmelerin yapılmasının daha uygun olacağını ifade etmiştir. İşletme yetkililerine göre sözleşmeli tarım; çiftçilere, bölgeye ve fabrikaya önemli katkılar sağlayacaktır. Bu nedenle sözleşmeli tarımın bölgede daha da yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Diğer iki işletmede ise, daha önceki yıllarda üreticilerle sözleşmeli yetiştiricilik modeli uygulanarak domates salçası üretimi gerçekleştirilmiştir. Ancak o yıllarda serbest piyasada domates fiyatının yüksek olması nedeniyle (ihraç nedeni ile) üreticilerin taahhütlerini yerine getirmemeleri üzerine salça üretim üniteleri tam kapasite ile çalıştırılmamış ve kapatılmıştır. İki işletme de daha sonraki yıllarda Ege ve Marmara bölgelerindeki fabrikalarında salça üretimine geçmişlerdir.

5.3. Sözleşmeli ve Sözleşmesiz Üretim Yapan Üreticilerin Sözleşmeli Tarım Uygulamalarına

Bakış Açıları ve Sorunları

Sözleşmeli üretim yapan üreticiler ilgili işletme ile yaklaşık 9 yıldır sözleşme yaptıklarını belirtmişlerdir. Üreticilerin %35.14'ünün 1-5 yıl, %29.72'sinin 6-10 yıl ve %35.14'ünün ise 11 ve üzeri yıl arası sözleşmeli tarım yaptıkları belirlenmiştir. Üreticilerin %48.65'i, ürün fiyatlarının bazı yıllar düşük olması, münavebe, maddi imkansızlık, işgücü yetersizliği gibi nedenlerden dolayı sözleşmeli tarıma ara vermek zorunda kalmışlardır. Üreticilerin sözleşmeli tarımı tercih etme nedenleri olarak; arazi ve işgücünü değerlendirme, fiyat ve pazar garantisinin bulunması, ilgili fabrikanın ürünün tamamını satın alması, ürün bedelleri ödemelerinin sözleşmede belirtilen tarihlerde yapılması olarak belirtilmiştir. Piyasa fiyatının sözleşme fiyatından yüksek olması durumunda üreticiler ekonomik açıdan zarara uğrayabilmektedirler.

Üreticiler sözleşme yapılan fabrikadan girdi olarak sadece tohum almaktadırlar. İşletmenin üreticilere kredi veya avans ödemeleri bulunmamaktadır.

Sözleşmeli domates üretimi yapan üreticiler ile işletme arasında, 1999 yılı itibarıyla, işletme başına 16.81 da alanda 51.3 tonluk taahhüt yapılmış olup, yapılan taahhüdün iklim şartları (dolu vb.) ve teslimatta beklemeden dolayı ürün kaybı nedeniyle %87.17'si (44.72 ton) gerçekleştirilebilmiştir.

Sözleşmeli tarımın; %81.08 ile ürüne pazar garantisi, %56.76 ile ürüne fiyat garantisi, %29.73 ile sözleşmeli tarım sayesinde (dolayısıyla işletmenin bölgede bulunması nedeniyle) bölgede domates üretiminin daha fazla yetiştirilmesi gibi açılardan avantajlı; %43.48 ile bazı yıllar sözleşmeli ürün fiyatının serbest piyasa fiyatından düşük olması, %16.22 ile sözleşme yapıldıktan sonra çiftçinin itiraz hakkının olmaması, %10.81 ile ürün fiyatının yıl boyunca sabit olması gibi nedenlerden dolayı dezavantajlı olduğu üreticiler tarafından belirtilmiştir.

Sözleşmeli tarımın bölgede daha da yaygınlaştırılması, üreticiler tarafından daha çok benimsenmesi ve karşılaşılan problemlerin çözümü açısından; ürünün işletmeye tesliminde beklemenin olmaması (ürün tesliminde uzun süre beklenilmesi nedeniyle ürün miktarı olarak kayba uğramakta) veya beklemeden dolayı üreticinin zararının karşılanması (%70.27), ürün bedellerinin peşin veya çok kısa süre içerisinde ödemesi (%40.54), işletmenin üreticilere tohum yanında diğer girdileri de (gübre ve ilaç gibi) vermesi (%21.62), üretim dönemi içerisinde kredi ve avans verilmesi (%16.23), ürün fiyatının daha iyi tespit edilmesi (%13.51), üreticinin sözleşmeli tarım konusunda daha da bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi (%8.11) ve ürün teslimatında fabrikanın belli bir plan ve programının olması (%5.41) gerektiği ifade edilmiştir.

Sözleşmesiz domates üretimi yapan üreticilerin %78.95'i daha önce firma ile ortalama 4.87 yıl sözleşme yaptıklarını, ancak değişik nedenlerden dolayı sözleşmeli tarıma ara verdiklerini yada tamamen vazgeçtiklerini

belirtmişlerdir. Üreticilerin sözleşmeli tarıma ara verme, tamamen vazgeçme veya hiç tercih etmeme nedenleri; %58.82 ile piyasa fiyatının genellikle sözleşme fiyatından yüksek olması, %58.82 ile ürün bedellerinin peşin ödenmemesi veya geç ödenmesi, %23.53 ile ürün tesliminde uzun süre bekletilmesi sonucu ürün kaybının olması, %17.65 ile fabrikanın fiyat ayarlaması yapmaması, %17.65 ile arazi ve işgücü yetersizliği ve %11.76 ile sözleşmeli tarım hakkında yeterli bilginin bulunmaması (%11.76) olarak tespit edilmiştir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapılan bu araştırma sonucuna göre, ilde sebze işleme sanayiinin geliştiği ve bunun üreticilerle işletmeler arasında daha sıkı bir işbirliğinin oluşmasına yardımcı olacağı ve sözleşmeli tarım uygulamalarının bölgede daha da yaygınlaştırılması gerektiği belirlenmiştir. Sözleşmeli tarım uygulamasından beklenen faydanın sağlanabilmesi açısından, üreticiler ile işletmeler arasındaki anlaşmazlık konularının çözüme kavuşturulması büyük önem arz etmektedir. Üreticiler açısından, özellikle sözleşme fiyatının piyasa fiyatının altında kaldığı durumlarda yeni bir fiyat ayarlamasının yapılması, işletme tarafından üreticilere yönelik yayım çalışmalarının yanı sıra, girdi sağlanması, kredi ve avans desteklerinin sağlanması, ürün teslimlerinde teslimatın daha hızlı yapılması, ürün bedellerinin daha kısa süreler içerisinde veya gecikme farkları ile birlikte ödenmesi büyük yararlar sağlayacaktır. İşletme açısından ise üreticilerin taahhütlerine uyması, ürün alım tarih ve miktarlarının planlanması, devletin bu gibi yörelerdeki kuruluşları teşvik edici faaliyetlerde bulunması, işletmenin çalışma süresini daha da uzatabilmesi açısından farklı zamanlarda olgunlaşan sanayi tipi domates çeşitlerinin üretimini yaptırması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

1. ARAL, F., 1997, **Borçlar Hukuku Özel Borç İlişkileri**, Savaş yayınevi, Ankara.
2. BUDAK, Ş., 1998, Güney Marmara Bölgesi Domates İşleme Sanayiinde İşgücü Planlaması ve Farklı Performans Kriterlerine Göre Firmalararası Karşılaştırma, U.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Bursa.
3. CEYLAN, İ.C., 1998, “*Türkiye’de Sözleşmeli Tarımda Yayım Eğitiminin Önemi ve Geleceği*”, **Türkiye 3. Tarım Ekonomisi Kongresi**, 7-9 Ekim, Ankara.
4. ÇİÇEK, A. ve ERKAN, O., 1996, **Tarım Ekonomisinde Araştırma ve Örneklemeye Yöntemleri**, GOÜ Ziraat Fakültesi Yayın No:12, Ders Notları Serisi No:6, Tokat.
5. ERGUN, M.E. ve KARALAR, F., 1996, “*Türkiye’de Sözleşmeli Üretim Yapan ve Yapmayan İşletmelerin Temel Yapısal Özellikleri*”, **Türkiye 2. Tarım Ekonomisi Kongresi**, 4-6 Eylül, Cilt:2, Adana.
6. GÜNDÜZ, M. ve TANRIVERMİŞ, H., 1994, “*Dünyada Sözleşmeli Yetiştiricilik Modelleri, Türkiye’deki Uygulamaları ve Uygun Model Arayışı*”, **Türkiye 1. Tarım Ekonomisi Kongresi**, Cilt:2, 8-9 Eylül, İzmir.
7. KELLEY, C.R., 1994, “*All Sides Should Know Pitfalls of Agricultural Contracting*”, **Feedstuffs**, 66:23, USA.
8. KONAK, K. ve ABAY, C., 1990, “*Türkiye’de Sözleşmeli Üretimin Tarımın Gelişmesindeki Rolü*”, **MPM Verimlilik Dergisi**, Sayı:2, Ankara.
9. MARTINEZ, S.W. and REED, A., 1996, “*From Farmers to Consumers: Vertical Coordination in the Food Industry*”, **Agriculture Information Bulletin**, United States Department of Agriculture, No:720, Washington, USA.
10. MINNOT, N.W. and ABBOT, J., 1993, “*Contract Farming and Its Impact on Small Farmers In Less Developed Countries*”, **Agricultural Food Marketing in Developing Countries: Selected Reading (Edited by Abbot, J.)**, Wallingford, U.K.
11. ÖZÇELİK, A., TURAN, A. ve TANRIVERMİŞ, H., 1999, **Türkiye’de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım ve Bu Modelin Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı İle Üretici Geliri Üzerine Etkileri**, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayın No:14, Proje Raporu 1999-2, Ankara.
12. REHBER, E., 1996, “*Sözleşmeli Tarım ve Önemi*”, **Türkiye 2. Tarım Ekonomisi Kongresi**, 4-6 Eylül, Cilt:2, Adana.
13. REHBER, E., 1997, **Gıda Sanayiinde Üretici-Sanayici İlişkisi ve Sözleşmeli Tarım: Bursa Yöresi Örneği**, U.Ü. Ziraat Fakültesi Bilimsel Araştırmalar ve İncelemeler No:17, Bursa.
14. TÜRKAY, C., 1997, **Domates Salçası Sektör Araştırması**, İGEME, Ankara.
15. TÜRKAY, C., 1998, “*Domates Salçası, Sektör Profili II*”, Dünya Türk İş Adamları Kurultayı, İzmir.
16. VURAL, H., 1993, “*Tarımsal Pazarlamada Sözleşmeli Çiftçilik Uygulaması*”, **TZOB, Çiftçi ve Köy Dünyası Dergisi**, Sayı:104, Ankara.